

ДИНАМІКА КОНЦЕПЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 2(18), с. 364–367

Розглядається динаміка зміни й розвитку концепції забезпечення зобов'язань у вітчизняній цивілістиці як важлива її категорія.

У сучасному цивільному законодавстві України гарантія є одним із видів забезпечення зобов'язань (ст. 546 ЦК України), що зумовлює доцільність дослідження динаміки розуміння цієї категорії у вітчизняній цивілістиці з метою встановлення засад її формування, визначення поняття та місця гарантії серед інших видів забезпечення зобов'язань.

Виконання зобов'язання в сучасній цивілістичній літературі розглядається у трьох аспектах: як правовий інститут, як процес і як підстава припинення зобов'язання [2, 18–24]. Однак при цьому найбільш поширеною залишається традиційна концепція виконання, сформульована В. С. Толстим, основні положення якої виглядають таким чином: виконання зобов'язання — це вчинення боржником на користь кредитора дії, що випливає зі змісту зобов'язання (або утримання від здійснення певної дії), та якої вправі вимагати від нього кредитор [10, 22]. Сутність виконання зобов'язань складає здійснення зобов'язаною особою дії, юридичну міру якої встановлює обов'язок, що на неї покладається [8, 471].

Водночас будь-яке зобов'язання саме по собі ще не гарантує виконання боржником необхідних дій на користь кредитора. Навіть при вживанні кредитором заходів відповідальності щодо несправного боржника в останнього може не виявитися необхідного для задоволення вимог майна. Для попереднього забезпечення майнових інтересів кредитора, отримання ним гарантій належного виконання боржником зобов'язання, а також для запобігання або зменшення розміру негативних наслідків, що можуть настати у випадку його порушення, вживаються спеціальні заходи забезпечувального характеру, передбачені законом або

договором. Такі міри називаються видами (способами) забезпечення виконання зобов'язання.

У ч. 1 ст. 546 ЦК України передбачається, що виконання зобов'язань можуть забезпечувати неустойка, застава, порука, гарантія, притримання, завдаток.

Сутність і призначення інституту забезпечення виконання зобов'язань, що аналізується, точно, як уявляється, охарактеризував відомий російський цивіліст Г. Ф. Шершеневич: “Зобов'язання дає право вимагати, але не примушує до виконання дії, що була обіцяна боржником. Якщо з цього боку немає і не може бути ніякого забезпечення в тому, що встановлене зобов'язання буде в точності виконано, то, принаймні, необхідно забезпечити вірителю той майновий інтерес, який для нього пов'язаний із зобов'язанням” [14, 379].

З урахуванням розбіжностей у термінології уявляється доцільним зупинитися на питаннях співвідношення понять “забезпечення виконання зобов'язань” та “забезпечення зобов'язань”.

Передусім слід зазначити, що виконання зобов'язань забезпечують лише деякі засоби впливу (неустойка, завдаток), які безпосередньою метою мають стимулювання боржника до виконання зобов'язання. Таким чином, забезпечується саме виконання зобов'язання, або, іншими словами, забезпечуються права кредитора шляхом створення умов, що підвищують ймовірність виконання зобов'язання.

Інші засоби лише стимулюють боржника до виконання зобов'язання, а у випадку його несправності гарантують захист майнових інтересів кредитора (застава, притримання).

Крім того, існують правові засоби, які до виконання зобов'язання прямого відношення не ма-

ють. Їх головним призначенням є безпосередній захист майнового (грошового) інтересу кредитора у випадку несправності боржника. До таких засобів належать порука і гарантія, за наявності яких виплата грошей поручителем (при поруці) або гарантом (при гарантії) не замінює виконання, а лише слугує своєрідним сурогатом виконання [2, 20]¹. Сутність такої виплати полягає в тому, що кредитор отримує майнове надання замість невиконаного зобов'язання (відшкодування збитків), але не саме виконання зобов'язання.

Тому слід мати на увазі умовність найменування “забезпечення виконання зобов'язань” взагалі і “гарантія — засіб (спосіб) забезпечення виконання зобов'язання” зокрема.

З цих міркувань більш коректним здається вести мову про “забезпечення зобов'язання”, тим більше враховуючи ту обставину, що такий термін достатньою мірою відповідає цивілістичній традиції [3; 6, 179–221; 14, 379–389]. Тому надалі у контексті цього дослідження буде використовуватися термін “забезпечення зобов'язань”.

Водночас слід зазначити, що це поняття, як і сам цивільно-правовий інститут забезпечення зобов'язань, стосується тільки тієї стадії зобов'язання, яку прийнято називати “виконання зобов'язання”, і не стосується питань виникнення цього виду цивільних правовідносин. Адже неможливо забезпечити, наприклад, укладання договору, інакше це суперечило б принципу вільного волевиявлення сторін щодо вступу у цивільні правовідносини, або, іншими словами, одній з головних засад цивільного права — свободі договору, закріпленій в ст. 3 ЦК України. Забезпеченню на користь кредитора підлягає тільки вчинення боржником певних дій (утримання від дій), що становлять предмет такого договору.

Формування сучасної концепції забезпечення зобов'язань у вітчизняній цивілістиці почалося відносно недавно, оскільки відповідна проблема не привертала значної уваги юриспруденції Російської імперії, в межах якої розвивалася тоді й українська цивілістика.

Побіжно торкався зазначеної проблематики Д. І. Мейер. Він називав способами забезпечення договорів створені юридичним побутом “штучні прийоми для надання зобов'язальному праву тієї твердості, якої йому бракує за його сутністю” [6, 179]. Д. І. Мейер називав шість таких прийомів, однак детально розглядав лише чотири з них

(завдаток, неустойку, поруку та заставу), зазначаючи, що “взагалі все те, що за правилами розсудливості може спонукати боржника до точного виконання договору, будучи сумісним з існуючими юридичними визначеннями, може слугувати його забезпеченням” [6, 182].

В юридичній літературі радянського періоду розгляд проблематики, пов'язаної з визначенням “забезпечення зобов'язань”, звичайно починався зі згадки про “забезпечувальні заходи” [7; 9; 15]. При цьому основні положення радянської концепції забезпечувальних правовідносин полягали у наступному [4, 474–475; 8, 485]:

- 1) соціалістичні зобов'язання здебільшого виконуються добровільно;
- 2) у разі несправності боржника закон передбачає засоби спонукання до виконання. До таких засобів належать позов про примусове виконання зобов'язання, а також позов про стягнення збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання;
- 3) вказані засоби спонукання є заходами загального порядку;
- 4) оскільки заходи загального порядку не в усіх випадках належним чином забезпечують інтереси кредитора, використовуються додаткові забезпечувальні засоби, що мають спеціальний характер.

Професор О. С. Йоффе, якому ця концепція значною мірою завдячує свою популярність, згодом зараховував до загальних засобів не тільки спонукання до виконання зобов'язання та покладення обов'язку відшкодувати збитки, хоча і вважав їх особливо важливими (при цьому інші загальні засоби взагалі не згадувалися). Самі способи забезпечення зобов'язань О. С. Йоффе також із часом став поділяти на загальні та спеціальні [5, 155–156].

Такий підхід залишається досить поширеним і до нашого часу, на що зверталася увага у працях вітчизняних цивілістів [11, 465; 12, 128–130]². Загалом із таким підходом можна погодитися, багато характерних для нього положень, на нашу думку, мають право на існування.

Заслугує на підтримку конструювання поняття “забезпечення зобов'язань” шляхом вибудови його на підґрунті поняття “забезпечувальні засоби”, що застосовуються для охорони прав і захисту законних інтересів учасників будь-яких (а не тільки зобов'язальних) правовідносин.

¹ У літературі термін “сурогат виконання” вживається і в іншому сенсі — для позначення випадків заміни предмета виконання у зобов'язанні.

² У даному випадку загальні способи забезпечення зобов'язань поійменовані “універсальними”.

При такому підході система засобів забезпечення зобов'язань виступає як компонент (підсистема) системи забезпечувальних заходів. Відповідно цій підсистемі притаманні всі суттєві ознаки системи забезпечувальних заходів.

Водночас ця підсистема має ознаки, що дають змогу відокремлювати її від інших компонентів системи забезпечувальних заходів. До правових забезпечувальних заходів належать такі, як встановлення обов'язків, заборон, введення відповідальності за невиконання обов'язків та порушення заборон, примушення. Правовими забезпечувальними заходами є також юридичні засоби, що гарантують безперешкодне здійснення суб'єктивних прав.

Однак поряд із наведеними вище та іншими перевагами зазначена концепція має також низку недоліків.

Передусім викликає сумнів перелік засобів загального порядку (характеру) забезпечення зобов'язань. Як зазначалося, до них належать тільки примусове виконання зобов'язання та відшкодування збитків.

Проте виконання обов'язків (у тому числі тих, що входять до змісту зобов'язання) забезпечується системою заходів організаційного, економічного, правового та ідеологічного порядку. Так, уже саме по собі існування актів законодавства забезпечує виконання зобов'язання. Актами цивільного законодавства встановлено принципи виконання зобов'язань, передбачається неприпустимість односторонньої відмови від зобов'язання або зміни його умов, устанавлюється можливість примусового виконання зобов'язання та ін. Усвідомлення суб'єктом цивільних відносин факту існування таких забезпечувальних засобів надає йому впевненості у здійсненості його прав, захищеності його інтересів. Водночас уже сама тільки наявність забезпечувальних засобів стимулює осіб, зобов'язаних до виконання своїх обов'язків. Таким чином, забезпечується суб'єктивне право, захищається інтерес уповноваженої особи.

Ще більше, на наш погляд, існує підстав стверджувати, що виконання цивільних обов'язків забезпечується застосуванням мір відповідальності (причому не тільки цивільно-правової).

Зокрема, забезпечувальні міри для цивільних правовідносин можна знайти, наприклад, у кримінальному законодавстві (ст. 225 Кримінального кодексу України (далі — КК України) “Обман покупців та замовників”, ст. 227 КК України “Випуск або реалізація недоброякісної продукції” та ін.). Іноді застосування забезпечувальних засобів,

передбачених Кримінальним кодексом, виглядає більш дійовим, ніж використання засобів цивільного законодавства, внаслідок чого у законодавстві деяких країн (наприклад, ст. 177 Кримінального кодексу Російської Федерації) передбачається притягнення до кримінальної відповідальності керівника організації у зв'язку зі злісним ухиленням його від погашення кредиторської заборгованості.

Ще одним недоліком концепції загальних і спеціальних способів забезпечення зобов'язань є те, що вона іноді призводить до безпідставного розширення переліку останніх. Так забезпечувальними для зобов'язання засобами іноді визнають зміну правовідносин, перехід на акредитивну форму розрахунків, відмову від договору та ін.

Значимо, однак, що вказані засоби (хоча вони і є “забезпечувальними” у широкому розумінні) не виконують функції власне забезпечення зобов'язань.

За своєю сутністю вони належать до так званих “заходів оперативного впливу”, котрі являють собою самостійний вид наслідків невиконання або неналежного виконання зобов'язань, що не мають прямого відношення до засобів забезпечення зобов'язань. Вони не спричиняють виникнення самостійного зобов'язання і не становлять предмет цього зобов'язання (на відміну від забезпечувальних зобов'язань), оскільки є односторонньою дією кредитора зі зміни або припинення зобов'язання.

Наприклад, до них можуть належати так звані оперативно-господарські санкції, котрі у ч. 1 ст. 235 Господарського кодексу України (далі — ГК України) визначаються як заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку [13, 13–15].

Згідно з ч. 1 ст. 235 ГК України метою цих заходів може бути і попередження повторення порушення зобов'язань. Як зазначає О.І. Антонюк, право переведення на акредитивну форму розрахунків є заходом охорони, а не захисту, оскільки забезпечує непорушність права на оплату у майбутньому, а не в момент порушення. Можна провести аналогію з устанавленням особою, яка стала жертвою крадіжки, сучасної охоронної системи. У п. 3 ч. 1 ст. 236 ГК України такі оперативно-господарські санкції, як зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату чи оплату після перевірки якості

продукції (робіт, послуг), названі додатковими гарантіями належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання [1, 85].

Ще одним недоліком зазначеної концепції є те, що взагалі навряд чи можна визнати правильним виділення серед засобів, що забезпечують зобов'язання, засобів загального характеру (основних засобів) і додаткових спеціальних засобів.

Пояснити це можна такими міркуваннями. Забезпечувальні міри набувають сили у правовідносинах не з початку їх формування, а тільки за наявності додаткових факторів (невиконання обов'язку). Навіть якщо правочинна особа використовує якусь міру без звернення до суду (наприклад, притримання майна несправного боржника), то й у такому разі наявний додатковий характер відповідної міри, оскільки дія правочинної особи він являє собою реакцію на протиправну поведінку зобов'язаної особи.

Враховуючи викладене, доходимо таких висновків:

- 1) цивільно-правові забезпечувальні засоби являють собою різновид правових забезпечувальних мір;
- 2) зобов'язання забезпечуються правовими засобами різної галузевої природи (цивільно-правової, кримінально-правової, процесуальної та ін.);
- 3) цивільно-правові забезпечувальні засоби є встановлені актом цивільного законодавства або правочином гарантії здійснення прав уповноваженою особою та (або) захисту інтересів цієї особи.

Література

1. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист: Дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004.
2. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Моногр. — К.: Юрінком Інтер, 2005.
3. Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств. — М.: Статут, 2002. — 222 с.
4. Иоффе О. С. Советское гражданское право: Курс лекций. — Изд-во Ленинград. ун-та, 1958.
5. Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975.
6. Мейер Д. И. Русское гражданское право: В 2 ч. — Ч. 2. — М.: Статут, 1997 (по исправл. и доп. 8-му изд., 1902).
7. Овезов К. Обеспечение исполнения обязательств по договорам колхозов с государственными организациями: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1972.
8. Советское гражданское право: Учебник: В 2 т. / Под ред. О. А. Красавчикова. — М.: Высш. шк., 1985. — Т. 1.
9. Сорокина С. Я. Способы обеспечения исполнения гражданско-правовых обязательств между социалистическими организациями и их эффективность: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Томск, 1980.
10. Толстой В. С. Исполнение обязательств. — М.: Юрид. лит., 1973.
11. Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право Украины: Учебник. — Х.: ООО "Одиссей", 2004.
12. Харитонов Е. О., Дришлюк А. І. Цивільне право України. Елементарний курс: Навч. посіб. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2006.
13. Чернадчук В., Чернадчук Т. До питання щодо оперативно-господарських санкцій // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 3. — С. 13–15.
14. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. — Тула: Автограф, 2001.
15. Шпангель Ф. Ф. Гражданско-правовые средства обеспечения своевременного исполнения обязательства. — Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1982.

Цивільно-правові забезпечувальні засоби являють собою різновид правових забезпечувальних заходів і встановлюються актом цивільного законодавства або правочинністю як гарантії здійснення прав уповноваженою особою. Зобов'язання забезпечуються правовими засобами різної галузевої природи.

Гражданско-правовые обеспечивающие средства представляют собой разновидность правовых обеспечивающих мер и устанавливаются актом гражданского законодательства или правомочием как гарантии осуществления прав уполномоченным лицом. Обязательства обеспечиваются правовыми средствами различной отраслевой природы.

Civil legal guarantee ways represent a version of legal guarantee measures and are established by the act of civil legislation or competence as guarantees of realization of the rights the commissioned person. Obligations are provided with legal ways of the various branch nature.

Надійшла 13 березня 2008 р.